

12. Ihsanoğlu E. Ottoman Educational and Scholarly–Scientific Institutions // History of the Ottoman State, Society & Civilisation. Vol. 2. Istanbul: Ircica, 2002.
13. İzgi C. Osmanlı Medreselerinde Aritmetik ve Cebir Eğitimi ve Okutulan Kitaplar. Osmanlı Bilimi Araştırmaları. 1995.
14. Kahraman Ş. Military Engineering in the Ottoman Empire // Military Engineers and the Development of the Early Modern European State. Ed. Bruce P. Lenman. Edinburgh: Edinburgh University Press. 2013.
15. Matei M.D., Em. Emandi. Cetatea de Scaun și curtea domnească din Suceava. – București, 1988.
16. Menvel T., Parry V.J. Encyclopédie de L'İslam. IV. Leiden-Paris, 1973 (1978).
17. Sav M. Restoration works of Bender fortress according to Ottoman resources, în Historical notes. Technical expertise and develop detailed technical design for conservation and restoration works of Bender fortress (Phase I). Preliminary project. 2020.
18. Stein M.L. Guarding the Frontier. Ottoman Border Forts and Garrisons in Europe. I.B. Tauris. 2007.
19. Şlapac M. Cetățile bastionare din Moldova (sfârșitul secolului al XVII-lea – mijlocul secolului al XIX-lea). Chișinău: Editura ARC. 2016.

Світлана Білясва

старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук

Олена Фіалко

старший науковий співробітник
Інституту археології НАН України,
доктор історичних наук

Ранній етап замкової фортифікації Північного Причорномор'я (за матеріалами археологічних досліджень)

Історико-археологічні дослідження пам'яток оборонного зодчества Північного Причорномор'я торкнулися західної частини регіону, зокрема фортеці Білгород-Дністровського. Вони дали можливість встановити основні етапи історії фортеці: простежити закономірності розвитку фортифікації у світлі порівняльної кастелології. Історіографічний аналіз вивчення знайшов своє відображення у монографічному дослідженні одного з авторів та окремих статтях [2, 32, 35–40, 57, 58; 2а, 269–274].

Із середини XIII ст. до 60–70-х рр. XIV ст. у регіоні триває час **відкритих поселеньських структур**, зокрема міського типу, із створенням портів у гирлах великих рік, узбережжя Чорного та Азовського морів, що забезпечували функціонування провідного економічного напрямку Монгольської імперії – торгівлі. Докорінну зміну ситуації у регіоні відзначили події середині XIV ст., коли починається перехід до нової системи захисту із спорудженням замків-фортець на основі кам'яного будівництва – **періоду замкової фортифікації**. Будівельна діяльність Молдавського та Великого Литовського князівств привнесла власні риси у створення та побудову фортець. Результати вивчення моделей Молдавського оборонного зодчества у Північному Причорномор'ї дозволяють знайти паралелі у фортечному будівництві Литовського князя Вітовта. Як відмічає ві-

дома дослідниця архітектури Білгородської фортеці М. Шлапак, молдавські князі замки-фортеці були під впливом європейського замкового будівництва, візантійських та східних фортець, які за класифікацією поділяються на замки із донжоном квадратного або прямокутного плану, трикутного, багатокутного плану та ін. [10, 237–238]. Щодо початку розбудови Білгородської фортеці протягом тривалого часу в історіографії існувала думка, що її замок зображений на карті Codex Latinus Parisinus 7239, яку, на думку румунського історика І. Думітру-Снагова, було складено не пізніше 25 вересня 1396 р. [8, 609], презентує найдавніший елемент фортеці – цитадель. На це посилалися і відома дослідниця фортеці М. Шлапак у фундаментальній монографії, присвяченій вивченню історії її оборонного зодчества [6, 19]. Найдавніший елемент фортеці – цитадель квадратної у плані форми розміром 30 × 30 м із чотирма зовнішніми вежами. Але час побудови цитаделі має різні точки зору в історіографії у межах 250 років з початку XIII ст. до другої половини XV ст. [5, 39].

У процесі археологічних досліджень міжнародної експедиції ІА НАНУ доктором Дж. Беннетом була висловлена думка, що спочатку вона була побудована з прямокутними вежами, які згодом були перебудовані [9, 8–9]. Проте навіть у двох нових вежах зроблені отвори для мушкетів, подібні до тих, які проглядаються у стіні нижньої оборонної лінії фортеці, яка досліджувалася нами під час багатолітніх робіт.

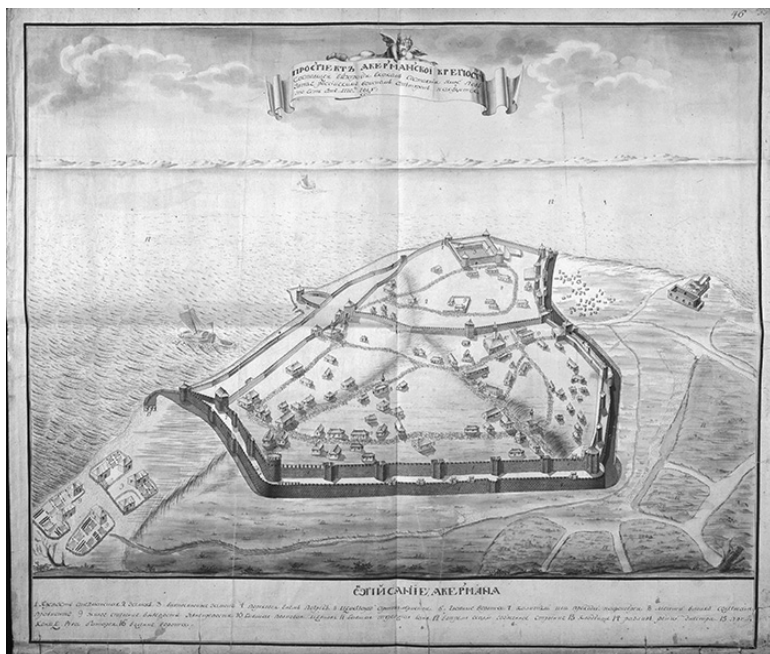
За історико-архітектурними спостереженнями А.В. Красножона, зокрема за даними білгородських епіграфічних пам'яток XV ст. – текстів п'яти плит молдавського періоду, початок будівництва фортеці у Білгороді припадає на першу чверть XV ст., але не раніше 1407 р. [5, 53, 293]. Наймасштабніше будівництво молдавського будівельного періоду відноситься до 1450 р. Яскравими свідченнями молдавської історії фортеці є колекція плит із написами, що знаходилися на її стінах, найранішою з яких є плита з текстом 1440 р., пізніша – 1484 р. [5, 53–71].

За плануванням, Білгородська фортеця належить до константинопольського типу, під впливом відомого та широко розповсюдженого візантійського взірця у формі трикутника [6, 26; 10, 394].

З іншого боку, в оформленні віконних та дверних проїм використаний типовий орнаментальний мотив сельджуцької плетінки. На головному фасаді ворітної вежі знаходиться різьблена османська ніша, яка потрапила сюди в якості будівельного каміння. На думку М. Шлапак, ніша могла знаходитися у палаці діздалу [6, 160]. Ще один фрагмент, знайдений у гарнізонному дворі, можливо, випадково залишився серед будівельних залишків у процесі перебудови якогось об'єкту більш раннього часу [6, 160–161].

Як було встановлено під час наших досліджень, нижня частина стіни до 3,5 м заввишки вздовж лиману разом із первинною спорудою – барбаканом відноситься до молдавського будівельного періоду, на що вказують і османські джерела, які відмічають необхідність підвищення стін Нижнього двору [9, 8]. Але судячи за характером добудови стіни за османських часів, це був розрахунок на ранній період артилерії. Навіть верхній ярус надбудови має збережені автентичні бійниці, що призначалися для легкої вогнепальної зброї на кшталт гаківниць, котрі з'явилися у XVI ст. [1, 352]. Важливим об'єктивним фактом у вивченні ранніх етапів створення комплексу фортеці є також аналіз фотограммет-

рії стін Нижнього або Портового двору фортеці. Іншими об'єктивними даними у датуванні є результати дендрохронологічних аналізів деревини з будівельних структур молдавського періоду, зроблених під час досліджень міжнародного колективу Південної Середньовічної експедиції ІА НАНУ. Зразки з Вежі № 21, Вежі № 15 та Водної Брами є молодшими на 30–40 років порівняно з іншими зразками, а оскільки вони були вмонтовані у муровані кам'яні конструкції, вони дозволяють встановити вік побудови останніх [3, 27]. Колоди найраніших зразків використані у конструкціях Цитаделі та барбакану. Порівняльний аналіз

Мал. 1. Білгород-Дністровська фортеця. План (РДВІА, ф. 349, оп. 3, спр. 244, арк. 1)

хронології зразків територіально і кліматично близьких територій, як наприклад південно-східної Польщі та Словаччини, засвідчують, що ранній аккерманський дуб охоплює період 1356–1507 рр. Водночас 32 зразка цієї групи можуть мати абсолютні дати, вони були зрублені між зимою 1438/1439 рр. та зимою 1507/1508 рр. Звичайно, треба додати декілька місяців на транспортування у пониззя Дністра [7, 7–8]. Надзвичайно важливим для датування будівельних періодів в історії фортеці є та обставина, що якщо група зразків 1438/1439 рр. припадає на Молдавський час розбудови фортеці, зразки другої групи 1507/1508 рр. належать османському періоду відбудови султаном Баязидом II стін та веж зовнішнього периметру фортеці, зруйнованих під час штурму 1484 р.

Отже, з другої половини 1480–1490 рр. після приходу османів починається османський будівельний період, коли відбувається спочатку оновлення архітек-

турних структур та внесення нових рис у її інфраструктуру. На думку А. В. Красножона, з Баязидом II пов'язана поява зовнішнього фронту **багатокутних веж «османського вигляду»** Військового та Цивільного дворів, модернізація Кілійської брами і надбудова третього ярусу південно-східної вежі цитаделі, які репрезентують **окремий етап будівельної історії білгородського оборонного комплексу** [5, 109]. Але фортеця раннього османського часу залишається **замковим укріпленням**. Загальна площа її залишається без змін і складає 9 гектарів протягом усіх часів її функціонування.

До найбільш ранніх кроків із створення мусульманської інфраструктури належить побудова мечеті у громадянському дворі фортеці та лазні у Нижньому дворі, створення якої належить до кінця XV - початку XVI ст.

Перехід до нового будівельного етапу – **кам'яної архітектури** простежується і на сході Північного Причорномор'я, де знаходиться другий центр аналогічних процесів фортифікаційного будівництва, яке здійснює інша могутня держава – Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське, до якого входили Південноруські князівства. За сучасним адміністративним поділом визначний комплекс пам'яток знаходиться біля с. Тягинка Бериславського району Херсонської області. Перші дослідження фортеці були здійснені відомим українським археологом В. І. Гошкевичем у 1914 р., який розпочав комплексне вивчення пам'яток на його території. Подальші різнопланові роботи на городищі та фортеці були здійснені С. О. Секретним, С. В. Бахматовим, В. Іллінським, Д. Сікозою, Д. Кобалією та іншими дослідниками, переважно у другій половині XX – на початку XXI ст.

У 2016 р. на Тягинському комплексі пам'яток були розпочаті роботи Південної Середньовічної експедиції Інституту археології НАН України (керівник С. О. Біляєва), які були продовжені у 2017–2020 рр.

Тягинську фортецю було побудовано на останцевому плато, утвореному при впадінні р. Тягинка у р. Дніпро у його південній частині, оберненій на південь у бік Дніпра. Її конструкція фіксує перехід до нового етапу фортифікації – **кам'яного будівництва** на сході Причорноморської смуги.

Фортеця Тягинь – одна з укріплень та митних центрів форти-

Мал. 2. Тягинська фортеця. План

фікаційного поясу Причорномор'я литовського князя Вітовта. За типологічними ознаками, вона належить до замків із квадратним донжоном. Його розмір, за обмірами В. І. Гошкевича, дорівнює 81 кв. м (9 м x 9 м) [4, 5–7]. Проте дослідник склав план половини фортеці, що було визначено завдяки низьковисотній аерофотозйомці за допомогою квадрокоптера О. В. Чубенком та М. М. Ієвлевим у 2018 р. під час наших робіт Південної Середньовічної експедиції, топографічної зйомки фортеці та городища О. В. Манігдою та О. В. Грабовською. Площа фортеці складає 0,73 гектара (мал. 2). Порівняно з Білгородською фортецею вона невелика, але не дивлячись на її розміри, порівняльний кастелологічний аналіз дозволяє відмітити ті ж тенденції фортечного будівництва, ту саму планувальну модель та інші схожі закономірності розвитку, які характерні для Білгородської фортеці та багатьох фортечних споруд того часу, в тому числі на території Молдови, України, Білорусі, Литви. І саме наступною характерною рисою

Мал. 3. Тягинська фортеця. Кутова вежа

обох замків є належність до відомої фортечної моделі візантійського походження – «Константинопольської». Після встановлення розмірів та планування фортеці Тягинь у 2018 р. було розпочато розкриття стін за периметром фортеці, відкрито 35 м південно-східної стіни фортеці висотою до 1,0 м, завширшки до 1,10 м.

У 2020 р. під час розчищення північно-східного кута та стіни було знайдено кутову кам'яну вежу, майже квадратну розміром 4,90 м x 4,2 м, загальною площею 20,3 м, можливо частину брами фортеці. Стіни вежі складені із вапняку на вапняковому розчині, впущені у материк на глибину 0,4–0,6 м. Товщина стін 1,0 м. Із зовнішнього боку вони вкриті штукатуркою, поверх якої зафіксований шар побілки. Побілка і різного роду декоративні оздоблення стін були характерними і для інших замків Литви, Польщі, Скандинавії XIV–XVI ст.

Стіни зберіглися на різну висоту, максимально до 1,75 м. Північно-західний кут на висоті 0,3 м опоясаний фризом висотою 0,42 м, довжиною 1,06 м із західного боку та 0,18 м - із північного. Декоративна вставка зроблена із цілого вапняку, прикрашеного різьбленим декором у сельджуцькому стилі. Аналогії відомі на пам'ятках Північного Причорномор'я, зокрема у Білгородській фортеці, а також у Криму, наприклад, на цитаделі Мангупа XIV ст., на вході до ма-

взолею Джанике-Ханум першої половини XV ст. Знахідки каменів із елементами схожого декору були відмічені ще під час досліджень В. І. Гошкевича. Стіна із вставкою піднімалася на висоту до 1 м й мала проїму або вікно (?), про що, можливо, свідчить досить рівне завершення стіни за допомогою плоских подовжених каменів вапняку. По обидва боки від вставки із сільджуцьким декором стіна частково була облицьована плоскими плитами розміром 0,4 м у висоту. Одна з плит мала паз, в який могла входити інша архітектурна деталь. За нею частина стіни представляла кладку вапняків завширшки 0,8 м і висотою також на 0,4 м, за кладкою знов була оброблена плита висотою 0,4 м та завширшки 0,4 м. Під стіною, облицьованою плитами, були розташовані два рядка досить великих вапнякових оброблених каменів, на яких були розміщені плити облицьовання. Розміри вапняків 0,6×0,2; 0,4×0,2 м. Можливо, деталі облицьов-

Мал. 4. Сельджуцький декор зовнішньої стіни вежі

вання стіни були вторинного використання з монументальних споруд на городищі – колишньому джучідському місті. Але для остаточного висновку потрібні докази з розкопок городища, яке ще не достатньо досліджено.

Вздовж стіни виявлена доріжка, вимощена з плоских каменів. Складається уявлення, що доріжка добре утоптана ще за часів функціонування вежі та фортеці взагалі. В той же час фундаменти стін були заглиблені у материк, про що свідчать результати зондажів біля північної та східної стін. Вони виявили, що північна стіна була заглиблена у материк на 0,4 м, а східна стіна – до 0,60–0,65 м. Проте біля решти стін мощеної доріжки виявлено не було, тим більше, що стіна вежі зі сходу є продовженням зовнішньої стіни фортеці.

У приміщенні вежі у північно-західній половині розміром 1×1,6 м простежено дерев'яні лаги підлоги (8 дощок), кожна завширшки до 14 см. На дошках підлоги знайдені два фрагменти важкого залізного виробу. Вони були заглажені з одного кінця довжиною 12 см, товщиною, що збереглася частково, 3 см та діаметром 22 см. Можливо, це фрагменти бомбарди – артилерійської зброї XIV–XV ст. Після розчистки підлоги на глибині 1,6 м посередині приміщення по осі північ-південь зафіксовані три ями для стовпів, які підтримували верхній ярус вежі. Вони заглиблені у материк до 0,25 м, діаметр ям у середньому – 0,3 м.

У кожній присутні певні залишки трухлявої деревини, за периметром ями обмазані глиною. На думку архітекторів Т.М. Євсєєвої та А.С. Луцика, судячи з товщиною стін та потужністю стовпів, які колись утримували конструкції другого ярусу споруди, така вежа могла бути до 9 м заввишки. Стіни вежі складені з оброблених або частково оброблених вапняків з обох сторін кладки та заповнені бутом посередині, конструкція яких аналогічна конструктивним особливостям стіни за периметром фортеці.

У зовнішньому профілі західної стіни кладка збереглася до 12 рядків. Східний кут вежі зорієнтований у напрямку зовнішньої стіни фортеці, що досліджу-

Мал. 5. Тягинська фортеця. Залишки підлоги та бомбарди

валася частково у минулі роки. Під час розчищення конструкції вежі були зафіксовані каміння із будинку вежі, оброблені та підтесані, різного функціонального призначення. Проте ні у вежі, ні навколо неї не зафіксовано наслідків пожежі. Дошки підлоги також не мали слідів перебування у вогні.

Як засвідчує порівняльний аналіз архітектурних рис та матеріалів археологічних досліджень обох протилежно розташованих фортець Білгороду та Тягині, вони презентують загальні риси та закономірності розвитку оборонного зодчества Північного Причорномор'я: час побудови, планування, вплив візантійських та орієнтальних рис. Надзвичайно важливим є свідчення одночасного переходу до нового етапу фортифікації – замкової на основі кам'яного будівництва. І оборонне зодчество, і матеріальна культура видатних пам'яток засвідчує багату історико-культурну спадщину народів України, Молдови, Литви, Туреччини.

Джерела та література

1. Біляєва С.О., Мартинюк-Медведька А.М., Присяжний К.В. Історичний розвиток ту-рецького барбакану Портового двору Аккерманської фортеці за результатами археологічно-архітектурних досліджень, проведених у 2006–2007 роках // Нові дослідження козацької доби в Україні. Вип. 17. Київ, 2008.
2. Біляєва С.О. Слов'янські та тюркські світи в Україні. Київ, 2012.
- 2а. Біляєва С.О., Фіалко О.Є. Історія археологічних досліджень Білгород-Дністровської фортеці // Археологія та фортифікація України. V Всеукр. наук.-практ. конф. Кам'янець-Подільський, 2015.
3. Важний Т., Болтрик Ю.В., Сагайдак С.М. Вивчення залишків допоміжних дерев'яних конструкцій Аккерманської фортеці // Нові дослідження козацької доби в Україні. Вип. 18. Київ, 2009.
4. Гошкевич В.И. Раскопки на острове против м. Тягинка // Летопись Херсонского музея за 1914 год. Херсон, 1916.
5. Красножон А.В. Фортеці та міста Північно-Західного Причорномор'я (XV–XVIII ст.). Одеса, 2018.
6. Шлапак М. Белгород-Днестровская крепость // Исследование средневекового оборонного зодчества. Кишинев, 2001.
7. Bilyayeva S., Fialko O., Turner A., Wazny T. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine // Anatolian archaeology. 2010. Vol. 16.
8. Dumitru-Snagov I. Țările Romane in sec. XIV. Codex Latinus Parisinus-7239. București, 1979.
9. Finkel C., Bilyayeva S., Ostapchuk V. Historical-archaeological investigations at Akkerman (Bilhorod-Dnistrovsky) fortress, Ukraine // Anatolian Archaeology. 2008. Vol. 14.
10. Şlapac. M. Castelologia comparată. Chişinău, 2020.

Віктор Тимченко (Київ)

молодший науковий співробітник
відділу міжнародної інформації та зарубіжних зв'язків
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського,
кандидат історичних наук

Українці Кримського ханства за матеріалами «Кадіаскерських дефтерів» Бахчисарая (лютий – 6 квітня 1674 р. від Р.Х.)

У наші часи особливу актуальність отримує вивчення джерел з історії Півдня України під владою Османської імперії та Кримського ханства, написаних османсько-турецькою та арабською мовами. Одним із таких джерел є «Кадіаскерські дефтери» Кримського ханства¹. Це записи з реєстраційних книг шаріатського суду. Дане джерело було виявлено сходознавцем В.Д. Смірновим у 1886 р. в архіві міста Сімферополь. Учений назвав цю пам'ятку «кадіаскерські дефтери (кадіаскерські книги)», але правильно її слід називати «кримські сіджілі». Сіджіль – це судовий запис різного роду: судове рішення чи постанова, яка фіксує

¹ Автор висловлює подяку Рустему Нурієву за надані фотокопії джерела з бібліотеки ім. І. Гаспринського.